

KARISTUSE TOIMEST

Rait Maruste

Me oleme üsna pikka aega arvanud, et karm karistus on õpetuseks ja paranduseks süüdlasele ja hirmuks teistele. Et sest arusaamisest aga suurt abi pole olnud, näitab meie kuritegevuse väga kõrge tase ja tõusutendents (vt. lähemalt Leps A. Kuritegevus Eestis võrreldes teiste riikidega // Nõukogude Õigus. 1989. Nr. 2-3. Lk. 111-124). Nii peame tõdema, et vanglakaristus on rep.essioon, mis ilmselt kedagi ei paranda. Seda käsitatakse kurjategijate hulgas tihti kui kuriteo paratamatut tagajärge, millele tuleb alluda ja mille saabumisega äärmisel juhul arvestatakse. Arvestamine on aga ratsionaalne otsustus, mis sugugi ei baseeru väärtussüsteemi otsustaval muutmisel või korrigeerimisel. Karistus mõjub siiski ainult pindmiselt. Küll aga toob vanglakaristus kaasa mitmeid soovimatuid negatiivseid tagajärgi, mis esmapilgul ehk silmagi ei paista, kuid põhjalikumal analüüsil selgelt täheldatavad on, ning mis lõppkokkuvõttes nii inimesele (süüdlasele) kui ühiskonnale hoopis kallimaks maksta lähevad. Taolisele arusaamisele on jõutud enamikus arenenud Euroopa riikides, kus kriminaalkohut reformides on aktiivselt otsitud teid sotsiaalsete konfliktide lahendamiseks kriminaalrepresiooni (vanglat) mitte kasutades. Pakutakse välja ja proovitakse nn. alternatiivprotsesse ja alternatiivkaristusi, mis väldiks pikaajalist vabadusekaotust. Et meiegi uue tee alguses oleme, tulevad järgnevas vaatlusele mõningad karistuse stimuleeriva toime tegurid, et seda teadmist võimalusel kasutada uue karistuspoliitika kujundamisel.

Meie ühiskonna teadvuse vaateväljast kipub kõrvale jääma tõsiasi, et vabadusekaotusliku karistusega karistatud inimene koos oma probleemidega ei kao igaveseks, vaid ta pöördub koos oma probleemidega sellesse samasse ühiskonda tagasi. Avalikkuse tähelepanu on põhiliselt sellel, kuidas konflikt (kuritegu) lahendada ja süüdlane karistada. Mis edasi saab, see on tihti teisejärguline. Ometi järgneb igale kinnipidamisele ka lahtilaskmine. Tegelikuses on hoopis tähtsam mitte see, et kurja teinud inimene isoleerida ja sellega probleemid näiliselt lahendada, vaid see, kuidas, millisen kurjategija vanglast väljub ja mis see ühiskonnale maksta on läinud.

Pikemaajalise vabadusekaotusliku karistusega probleemi lahendamine on lühinägelik. Kõigepealt, umbes 1/3 karistatuist paneb toime uue kuriteo, mis aga tähendab, et eelmine karistus on olnud

asjatu, tulutu, inimene pole sellest endale meie ootustele vastavaid järeldusi teinud. Peale selle tuleb arvestada veel mõningaid asjaolusid.

1. Kinnipidamisasutus on kontsentreeritud pahe. Kui enne sinna sattumist tundis kurjategija (eriti noor!) kuritegevuse maailma siiski ositi, fragmentaarselt, asjaarmastajalikult ja pealiskaudselt, siis pikaajaline viibimine tõelise kuritegeliku subkultuuri keskkonnas toob paratamatult kaasa põhjaliku sündutvuse sellega, mida oleks hoopis vaja vältida. Pikaajaline vabadusekaotus toob kaasa põhjaliku tutvuse kuritegelikus subkultuuris valitsevate väärtushoiakutega, käitumisreeglitega, erikeelega, kuritegude toimepanemise ja nende avastamise tehnoloogiaga, loob uue tutvuse ja sõprusringkonna. Samal ajal lõdvenevad sotsiaalselt soovitatavad väärtushinnangud, käitumisnormid ja suhtlemissidemed, inimene kaotab nendega sideme. Normaalmailm asendub väärmailmaga.

2. Psühholoogilised eriuuringud on kinnitanud, et kui inimene vabadusekaotuses veel esimesed 5–6 aastat säilitab lootuse teistsugusele elule, tunnetab tulevikku ja teeb eluplaane, siis seal edasi üldjuhul haarab kinnipeetavat ükskõiksus ning algab isiksuse degradeerumine. Isiksuse “selgroog” murdub, kuigi seda väljastpoolt eriti näha pole ja palju neid nägijaidki on.

3. Pikkade aastate vältel, mil inimene on vabadusekaotuse kandmisel, on tema elu viimase pisiasjani reguleeritud. Kogu aeg otsustatakse tema eest, iga samm on ette määratud ja puudub vähegi tõsisem sotsiaalne valik. See atrofeerib isiksuse keske tunnuse — eneseregulatsioonivõime, iseseisvuse oma elu korraldamisel. Kurjategija, eriti kui ta on vabadusekaotusega karistatud noorelt, kaotab oluliselt võime oma asju ise korraldada, teha sotsiaalseid valikuid ja olla nende eest vastutav. Peale selle, ajal kui tema valikud on kinnipidamisasutustes viibimise tõttu vägagi piiratud, teiseneb ja muutub oluliselt maailm väljaspool vanglat. Elu areneb kiiresti ja sellest 5, 7, 10 aastat eemal olnul tekib lausa ületamatu psühholoogiline barjäär elu mõistmiseks ja sellega uuesti kaasainemiseks. Resotsialiseerumiskeskkonnad kujunevad väga suureks, võivad saada ja küllalt tihti saavadki saatuslikuks.

4. Kinnipidamiskohtadele, eriti meie stalinismiaegadel rajatud vanglatele ja kolooniatele on omane suur isoleeritus, normaalse intellektuaalse ja emotsionaalse suhtlemise piiratus. Seal puudub isiksuse täisväärtuslikuks ja pidavaks arenguks vajalik sotsiaalne, kultuuriline ja esteetiline keskkond, mitmekesisus ja vabadus. Tegevusliigid ja võimalused, suhtlemisring ja eneseteostusnormid on piiratud jne. jne. Kõik see mõjub degradeerivalt isiksuse arengule ja pidurdab seda ühiskonna üldise arenguga võrreldes.

Kui me võtaksime omaks jäiga karmuse — pikaajalise vanglakaristuse, surmanuhtluse laia kohaldamise jmt., siis eskaleeriksime ise vägivalda ja julmust. Kui karistuse väljakannatamise piir on üle-

tatud, võivad kurjategijad kergesti hakata lähtuma kreedost — kui juba, siis juba — kui näiteks vägistada, siis vägistada, võib ka tappa, sest kaotada pole enam midagi.

Kurjategijaga halastamatu ümberkäimise suuna pooldajad (ja neid on üllatavalt palju!) väidavad, et teistele kurja teinud tuleb paigutada kõige raskematesse tingimustesse. Pole neil vaja koole ega klubisid, kontserte ega kohtumisi, rääkimata muudest elamise elementaarmugavustest ja toimumise tingimustest. Neid tuleks koheida nii, nagu nad oma ohvreid kohtlesid — vägivald ja alandusega, et nad teaksid ... Emotsionaalsel tasandil võib taolist suhtumist mõista, ratsionaalsel lähenemisel aga ei saa sellise lähenemisviisiga mitte kuidagi nõustuda, sest sellega tehakse vähemalt kaks põhimõtetist viga.

1. Riiklikult niisuguse kurjategijasse suhtumise omaksvõtt tähendaks sisuliselt riigi laskumist kurjategija tasemele, kaoks vahe riigi ja kurjategija vahel, sest nad kasutavad peaaegu samu meetodeid ja põhimõtteid. See tähendaks loobumist humaansuse, õigluse, inimlikkuse jt. printsiipidest, millest üks tsiviliseeritud riik peaks juhinduma ja millega ta elu negatiivsest poolest (eksinuist) üle on (olema peab).

2. Inimest, ka kurjategijat ei tohi nii palju alandada, et temas murduk isiksus, inimlikkus, eneseaustus, lootus tulevikule, mõistus, soov mõista ja austada teisi inimesi. Kui see kaob, siis tuleb asemele tagedus, agressiivsus, kibestumine, kättemaksusoo, umbusk jmt., mis teeb võimatuks igasuguse paranemise ning tekitab suuri resotsialiseerumiskursusi ja lõppkokkuvõttes genereeritakse uusi õiguserikkumisi ja sotsiaalset vastasseisu.

Pikaajalise vabadusekaotusliku karistuse vastu räägib ilmselt ka majanduslik põhjendatus. Kahjuks ei ole meil kasutada põhjalikku majandusanalüüsi, mida maksab ühiskonnale näiteks üks aasta vabadusekaotust (erinevate režiimide keskmiselt). Kuid tõestamatagi on selge, et vangi töö on odav ainult näiliselt, siis kui vaadata seda mineviku või parandusliku töö asutuse sisese pilgu läbi. Niipea kui aga hinnangu aluseks võtta 20. saj. lõpu töö efektiivsuse, tootlikkuse ja arengu kriteeriumid, siis pole odavusest enam juttugi, — suure hulga vangide hoidmine sundtööl on suur raiskamine, mida saab endale lubada ainult totalitaarriik, et teenida sunniaparaadile avalikkuse eest varjatud vahendeid. Seepärast on arenenud riigid asunud intensiivselt otsima teid ja võimalusi, kuidas säilitada eksinud inimestele võimalus mitte kukkuda välja sotsiaalsest käibest, säilitada neis töömotivatsioon ja arengupotentsiaal ning mitte teha põhjendamatu kulutusi suurearvulise vanglapersonali ülalpidamiseks.

Muidugi, nagu on parandamatuid haigeid, on ka parandamatuid kurjategijaid ja nende mitteisoleerimise vajadust pole keegi vaidlustanud. Siin on jutt eeskätt noortest ja esmakordselt eksinud inimestest

ning pikaajalise isoleerimise ebaotstarbekusest.

Seega karistus, selle pikkus ja täideviimise meetodika peab olema inimest arvestav, suhteliselt lühiajaline, mitmekesine, isiksust mitteruineeriv ning karistuse kandmise tingimused mitmekesised ja eluga vabaduse suhteliselt sarnased, sest sellega:

- 1) välditakse isiksuse sügavam allalangemine;
- 2) kergeneb karistatu ja ühiskonna edasine koostöö;
- 3) välditakse arutuid või lausa kahjulikke klutusi.

Teatavasti peaksid kriminaalrepressiooniga kaasnevad piirangud, kahjud, ühiskondliku staatuse alanemine, avalikkuse hukkamõist jmt. looma inimestes vastumotiivid ja hoiakud, mis sunnivad neid hoiduma õiguserikkumistest; Karistuspraktika üldistused, samuti sotsiaalpsühholoogilised uuringud (Ratinov, Jefremova, Lappi, Seppälä jt.) on võimaldanud fikseerida järgmised karistuse efektiivsust mõjustavad tegurid, mis üldiselt peaksid olema küll tuntud, kuid uue karistuspoliitika kujundamise eel kasulik taas üle vaadata.

1. Karistuse motivatsiooniline toime on seda intensiivsem, mida kiirem (kohasem) on selle saabumine teo järel. Määramatus kauguses olev ja veel problemaatiline (NB! meie eeluurimise tähtajad on pikad ja avastatuse protsent madal) karmi karistuse ähvardus on väiksema ärahoidva toimega kui kohene, olugi leebem (lühiajalisem) karistus.

Vaadeldava mehhanismi aluseks on psühholoogias tuntud seaduspärasus, mille järgi motiivi (karistusähvardus on aga motiivi loov) stimuleeriv toime on sõltuv/määratud eesmärgi (motiivi) saavutamise kaugusest, kättesaadavusest. Mida kaugem on motiivi realiseerimise võimalus, seda väiksem toime. Kriminaalses situatsioonis on isik valiku ees — kas otsustada küll olulisemate, kuid kaugete ja ebamääraste väärtuste (nt. au, väärikus, materiaalne kindlustatus pikaajalise kohusetundliku töö läbi vmt.) ja problemaatilise vahelejäämise ning karistada saamise või madalamate, kuid kohe kättesaadavate (nt. seksuaalne rahuldus, vara hõivamine, kättemaksuviha väljavalamine vmt.) vahel. Sotsialiseerumishälvetega ja nõrgemini arenenud isiksuste juures rakendub taoliste dilemmade puhul nn. lühike motivatsioon — vajaduste ja eesmärkide kohese realiseerimise võimalus, kohene kättesaadavus tingib kõrgematest (kaugematest) väärtustest loobumise, nende ohvriktoomise hetkevõimalusele.

2. Karistuse motivatsiooniline toime on seda suurem, mida vääratum on karistus. Ka kerge karistus avaldab tugevamat ärahoidvat toimet, kui see on vältimatu, järgneb igal juhul, ei sõltu ei isikust (positsioonist) ega asjaoludest (mittekvalifitseerivaist). Kriminaalpsühholoogia uurimused on näidanud, et enamus kurjategijaid arvab kuriteo toimepanemise ajal, et nende toimepandud tegu jääb kas avastamata, või vähemalt neid selle teo eest ei karistata. Motivatsiooniline sättumus mitte karistatud saada ei ole tekkinud lihtsalt niisama naiivsest lootusest, vaid meie õiguskaitse tegevuse reali-

teetidest, mis õigusrikkujale hästi tuntud. On, mille üle mõelda.

3. Karistuse motivatsiooniline toime on seda kõrgem, mida suu-remast, kurjategijale olulisemast hüvest ilmajäämise karistus endaga kaasa toob. Mida tähtsamad, elulisemad on isikue väärtused, millest ta kuriteo toimepanemise tagajärjel ilma võib jääda, seda tugevamat mõju karistusahvardus talle avaldab. Et siin õigeid karistuste valikuid teha, peab olema hea ülevaade sellest, mis on eesti inimesele väärtuseks. Rahatrahv kroonilisele alkohoolikule ei ole efektiivne ega saagi olla, sest oma suhtumise rahasse on ta juba kujundanud. Samasugune on olukord inimese juures, kellei raha pole probleemiks ja kes on valmis kiinni maksuma kõike ja kõiki. Teine on aga olukord nõ. ausa palgatöölise puhul, kes elatab end palgast ots-otsaga.

Et fikseeritud suurusega trahv sisaldab paratamatut sotsiaalset ebaõiglust, on paljudes maades trahvisüsteemi arvestusühikuks päevapalk ja trahvisummaks on näiteks 5 jne. päevapalka. Karistuspõhimõttena on see kahtlemata õiglasem, kuid toob kaasa uusi probleeme, nagu pideva arvestamise vajadus, varjamine jmt.

Vaadeldav sõltuvus mõistagi erineb eri inimestel ja on muutuv ajas ja ruumis, s.t. erineb inimeste mitmesugustes eluperioodides ja situatsioonides. Kui enamik inimesi peab vabadusekaotuslikku karistust katastroofiks, siis on ka inimesi, kellele see on veidi häiriv, kuid üldiselt täiesti talutav elamise viis. Need on inimesed, kes on vanglaga kohanenud, kes on võõrandunud vaba elu väärtustest ja omaks võtnud vangla elu väärtused ja normid.

4. Karistuse preventiivne toime on pöördvõrdelises sõltuvuses karistatava tegevuse või tegevusetuse levinemuse ja juurdunusega.

See tähendab, et mida igapäevasem, stereotüüpsem, tavalisem, levinum on karistatav käitumine, seda väiksema motivatsioonilise toimega on karistus. Karistuse tagasihoidva toime pareerivad inimestes juurdunud harjumused, tavad, traditsioonid, suhtumised, hoiakud jne., sest "kõik teevad nii". Teatav käitumisviis on muutunud juba vajaduseks ja muuta vajadusi on väga raske. Midagi taolist on meil aset leidnud riigi varasse ja töödistsipliinisse suhtumises, kus küllalt laialt on käibel arusaamine, et kui midagi pihta panna ei ole saanud, vähemalt tööaegagi, siis pole päev nagu korda läinudki.

Käsitleva olukorra tekkimisel võib olla kaks olulisemat põhjust. Esiteks võib karistus olla valesti seatud, sest on küsitav karistada tegevust, mis on üldlevinud, juurdunud inimese kõlblusteadvusse, mis on oma massilisusega jõuliselt sotsiaalselt determineeritud. Teiseks võib taolise olukorra põhjustada karistuspoliitika ja sotsiaalsete väärtuste ebajärjekindlus ja ebastabiilsus. Eesti ühiskond on ca 70 aasta jooksul läbi teinud väga suuri sotsiaalseid kataklüsmse suhtumises religioonisse, omandisse, ideaalidesse, kõlblusesse. Ja on loomulik, et sotsiaalsed väärtused ei ole püsistunud, on ebastabiilsed, ei ole võrreldavad nende riikide omadega, mis on arenenud püsivuse

ja järjepidevuse oludes.

Peab osundama sellelegi, et võitluses kuritegevusega ja asotsiaalsusega, s.t. hälbega, on meil kuidagi märkamatuks esiplaanile kerkinud/seatud hälve, anomaalsus. Massikommunikatsioon kajastab suure aplombiga seda, mis kõik on halvasti, korrakaitstes läheb kogu aur võitlusele tagajärgedega, praktiliselt puudub aga ärahoidev, preventiivne tegevus. Normaalsuse, aususe, väärikuse, kohuse ja vastutuse väärtustamist, selle oluliseks ja esiplaanile seadmist kohtab kahjuks harva.

5. Karistuse motivatsiooniline toime sõltub veel karistuse vastavusest toimepandud teo raskusele (ühiskonnaohtlikkusele). Vastavus peab olema mõõdetud, tasakaalustatud. Kuna aga siin on kaaluda raske, siis määratakse see vastavus kas poliitilisest eesmärgist, sotsiaalsest vajadusest või tervest mõistusest ja pikaajalisest kogemusest lähtudes. Nii võib aga kergesti kujuneda, et mõni karistus on ülemäära leebe ja teine jälle karm. Nii üks kui teine ei ole hea, sest põhjendamata leebe karistuse puhul karistusest ei hoolita (näiteks 10 rubla trahvi kiiruse ületamise eest ei ole tõsiselt võetav karistus), raske karistuse puhul aga tekivad probleemid selle kohaldamisega, sest mitte alati pole see otstarbekas ja karistatakse alla alammäära.

Teatud kaalutud keskmise leidmiseks, mis oleks aluseks ka uue kriminaalseadustiku eriosa sanktsioonidele, oleks vaja pikaperioodilist karistuspraktika üldistust kõigi kuriteoliikide kohta ning selle üldkättesaadavaks tegemist. Ilmselt on aeg hakata ka Eestis avaldama iga-aastasi kuritegevuse ja karistuspoliitika statistilisi aastaülevaateid (raamatuid), sest ilma avaliku teadusliku analüüsita ei kujune ka põhjendatud karistuspoliitikat.

6. Karistuse motivatsiooniline jõud sõltub sellest, kui võrd keelatud/karistatav tegevus kõidab inimest, kui võrd vältimatuks, loomulikuks ja paratamatuks ta teataval viisil käitumist peab. On selge, et kui inimene peab mingi teo toimepanemist enda jaoks paratamatuks, siis kaob ka karistuse motivatsiooniline mõju. Taolist otsustust võib põhjustada näiteks kättemaksusoov, armukadedus, kellegi "õiglane, teenitud" karistamine või tavadest (veritasu) ja kirjutamata reeglitest kinnipidamine, allumine grupi survele või teatud elu (ette määratuse) filosoofia vmt. Sellistel puhkudel tulevad karistusega kaasnevad kahjud arvesse kui ebaolulised, tagaplaanilised. Tõsiselt on nimetatud probleemid päevakorras inimeste juures, kes on kokku kasvanud kuritegeliku subkultuuriga, usufanatismis, narkomaanias.

7. Karistus mõjub siis, kui see on uus, tundmatu ja raskenev. Karistust kardetakse seni, kuni see ei ole saanud. Kui see juba käes on, siis sellega kohanetakse, harjutakse, võetakse omaks. Seepärast ka peļatakse järgmist karistust juba tunduvalt vähem. Karistus on kaotanud oma uudsuse ning selles mehhanismis peitub ka üks retsiidiivsuse põhjusi. Sellise olukorra vältimiseks on kaks teed. Esiteks

peaks esimene karistus olema piisavalt ehmatav ja järelemõtlemisele sundiv. Maailma kogemuse ja psühholoogilise mõjususe seisukohalt näib selleks olevat lühiajaline (kuni 6 kuud) arest karmi režiimiga üksikkambris. Teiseks, iga järgmine karistus peab olema juba karmim ja tooma kaasa suuremaid piiranguid. Seda on lihtne kirja panna, keeruline aga praktikas realiseerida.

Karistuse motivatsiooniline toime sõltub ka motivatsioonist, mis oli õiguserikkumise aluseks. H.-J. Aysencki järgi võib selles suhtes eristada 2 liiki kuritegusid (motivatsioone).

1. Teod, mis on motiveeritud teatud kasu saamisest, mis on ette planeeritud ja valmistatud (nt. vargus, kelmus, ärandamine jmt.). Neid tegusid planeerides mõeldakse mingil määral ka võimalikule vahelejäämisele ja karistusele ning valmistatakse ennast selleks ka ette. Nende tegude puhul võib hirm karistuse ees osutada efektiivseks profülaktilises mõttes siis, kui on tagatud karistuse vääramatus ja maksimaalselt kohene teojärgne saabumine.

2. Situatiivsed kuriteod, s.o. kuriteod, mida varem ei planeerita, mis on reaktsiooniks frustratsioonile (nt. huligaansus, suur osa tapmistest, kehavigastuste tekitamine, seksuaalne rünne vmt.). Siin üldjuhul karistus oma toimet ei avalda, sest teo toimepanemise ajal sellele üldse ei mõelda. Teatud juhtudel võib karistuse ähvardus põhjustada veelgi ebaadekvaatsemat reageeringut niigi ülefrustreeritud olukorras. Küll aga põhjustab seesuguse teo toimepanemine sügavamat psüühilist üleelamist, sest asetleidnu ja selle tagajärgede suhtes pole end ette valmistatud.

Kokkuvõtteks tahaks nentida, et vastutuse, karistamise ja karistuse kandmise psühholoogiliste ja sotsiaalsete probleemidega on meil lubamatult vähe tegeldud. On talitatud vanade impeeriumiaegsete arusaamade ja kogemuslikkuse põhjal. On viimane aeg valmistada ka sellele alale ette kompetentset kaadrit ja kujundada see süsteem ümber tänapäeva maailma arusaamu arvestades.

AN EFFECT OF PUNISHMENT

Rait Maruste

Summary

This paper deals with insufficiently issued problems in Estonian forensic psychology and legal policy — how the punishing influence on personality of convicted person. Discussions were held on the grounds of psychoanalytic Ego defence mechanisms. There was pointed out what (bad) changes would take place in the personality of convicted person during the long time imprisonment. Therefore we must avoid prolonged sentence to imprisonment, especially concerning of nonaged and for the first time sentenced persons (criminals) and find out alternative possibilities to solve social conflicts and punishing.